

4. Терор проти власного народу

Вдала форма звернення Й.Сталіна до народу Радянського Союзу 3 липня 1941 р. «Брати й сестри!», котра мала б символізувати єднання владної верхівки з громадянами країни перед обличчям загро-

зи поневолення підступним окупантом, залишилися декларативною; прірва між народом та тоталітарним режимом не зменшилася.

Задля об'єктивності треба констатувати, що саме суспільство, у своїй більшості, усвідомлюючи явну небезпеку, згуртувалося, а державні інтереси в роки Великої Вітчизняної війни навіть частково трансформували пануючу ідеологію. Ідеї світової революції були відкинута, а поняття «батьківщина», «вітчизна» стали визначальними не лише у свідомості народу. На них тепер спиралася й система, керманічі якої усвідомлювали, що у цьому є порятунок. У тих умовах інтереси народу, країни й системи на певний час виявилися тотожними.

На час бойових дій на території Радянського Союзу державний терор взяв своєрідний «перепочинок». Репресії проти «соціально чужих елементів» пішли на спад. Однак до повної «розрядки» в політиці державного терору проти власного народу справа не дійшла. Згортання репресій було лише частковим — центр ваги державного терору змістився у бік інших категорій громадян, котрі й стали його жертвами.

Розмірковуючи над проблемою терору та тероризму в роки Великої Вітчизняної війни, треба зважено підходити до її аналізу, враховуючи як специфіку воєнного часу, так і об'єктивні та суб'єктивні реалії, зумовлені ним.

Добре відомо, що війна зумовлює підвищений рівень відповідальності всіх і кожного перед законом. Здійснені у воєнний час злочини, а тим більше співпраця з ворогом (як найтяжчий злочин воєнної доби), розглядаються як скоєні за «обтяжливих обставин» і передбачають максимальне покарання аж до застосування смертної кари. СРСР був не єдиною державою, де воєнний стан став домінуючою доктриною життя суспільства на час ведення бойових дій. Історія свідчить, що всі країни світу вдаються до обмежувально-репресивних заходів щодо цивільного населення з метою дотримання порядку, концентрації всіх зусиль та ресурсів для воєнних потреб. Надзвичайний стан, знешкодження небезпечних осіб, суворий контроль за сумнівними категоріями громадян, дотримання норм законів воєнної доби стають реаліями навіть у країнах із традиційними формами демократичного правління. Але всі ці заходи здійснюються залежно від укорінених традицій та рівня демократії. З демократією в СРСР, м'яко кажучи, не склалося з моменту його створення. І тому поруч із дійсно вкрай необхідними у воєнний час заходами влада (за усталеними традиціями) продовжувала більш суворо, ніж того вимагали час та обставини, поводитись із своїми громадянами. Вона чинила так, що до обвальних бідувань народу, призведених віроломною агресією нацистської Німеччини, додавалось непримиренне, інколи відверто жорстоке ставлення «рідної влади», котра випробовувала як суспільство, так і кожну людину на моральну витривалість. «З фронту – фашисти, з тилу – особісти» — цей вислів, наведений в одній з останніх праць знаного українського вченого, дослідника історії України періоду Другої світової війни проф. М.Ковалюка, образно визначав тогочасну ситуацію.

Репресії як складова насильства у досліджуваній період (як, до речі, і в попередні часи) були результатом певною мірою хибних політичних та ідеологічних рішень, підкріплених сприяттям добре організованої, розга-

луженої політико-юридичної системи країни (інструментарію державного терору): органами державної безпеки, внутрішніх справ, воєнними трибуналами, загальними судами, прокуратурою. Ї діяли всі ці органи та заклади переважно на підставі нормативних актів (або всупереч їм), тобто здійснювали правозастосовну діяльність, приймали юридично значущі рішення. Фактично функціонувала відокремлена, замкнута, досить налагоджена структура (на зразок середньовічної інквізиції) з тією лише різницею, що жертв у радянський час було значно більше.

Нищівний карально-репресивний механізм, озброєний відповідною законодавчою базою, яка регламентувала його діяльність, скалічив у роки Другої світової війни багато людських доль, затаврував безліч цивільних громадян безпідставними звинуваченнями у нескоеєних злочинах, вселив почуття страху при очікуванні неминучої кари.

Втім, критично оцінюючи каральну діяльність органів держбезпеки, прокуратури, суду, ми не ставимо під сумнів ту корисну, подекуди воїстинну героїчну працю чесних співробітників цих установ у боротьбі з іноземними розвідниками, із злочинністю всередині країни, проти порушень законності. Необхідно чітко розмежовувати правовий порядок та беззаконня, самовідданість та авантюризм, відповідальність та свавілля. Усі ці поняття трагічним чином перепліталися у функціонуванні радянської правової системи в добу Великої Вітчизняної війни, але без їх розмежування неможливо відновити істину.

Певним феноменом у контексті досліджуваного питання можна вважати і той факт, що переважна більшість населення у тих неймовірно важких умовах «із розумінням» ставилась до жорстких заходів влади щодо підвищення режиму суворості, навіть і до тих, котрі межували з терором. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що ідеологія, вкорінена у суспільстві роками, призвела до трансформації свідомості людей і, відповідно, до адекватного сприйняття оточуючого світу. Насильство породжувалось не лише державою, а й передавалось з покоління в покоління образами ворога, реально існуючими соціальними конфліктами та штучно розпалюваними агресивними намірами. Іншими словами, готовність та звичка до насильства поступово руйнували у переважній більшості населення не лише здатність до опору, а й навіть ґрунт для народження думок такого «антидержавного» гатунку. Вкорінена у суспільстві ідея щодо реального існування ворогів народу, саботажників, диверсантів, шпигунів тощо була непохитною. Пошук глибинних мотивів всепроникаючої покори радянського народу вимагає серйозного дослідження. У нашому випадку треба підкреслити лише те, що така атмосфера була сприятливим ґрунтом для проростання зерен державного терору.

Ще на початку Другої світової війни були проведені масові акції щодо знищення різних категорій осіб, котрі вважались небезпечними для режиму. Одним із найтяжчих злочинів радянської влади, котрий поклав початок подальшим аналогічним акціям, стало санкціоноване політбюро ВКП(б) вбивство військовополонених польських офіцерів в Катині та ін. таборах і тюрмах НКВС.

Швидке просування німецьких військ в глибоку територію СРСР у перші дні Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, кризове становище Червоної армії, досить ефективна робота ворожої агентури у прифронтових районах створили реальні підстави для того, щоб приділяти безпеці тилів діючої армії пильну увагу. Оголошені вже в перший день війни Президією ВР СРСР укази «Про воєнний стан» та «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» за один день змінили звичний ритм життя. Всю повноту влади, право приймати найважливіші рішення було надано новоствореному Державному комітету оборони (ДКО). Військова влада на місцях отримала надзвичайні повноваження. Вона відповідно до указу Президії ВР від 22 червня 1941 р. мала право приймати рішення про виселення осіб, визнаних соціально небезпечними і перебування котрих у прифронтових територіях буде визнане небажаним*. Підготовча робота (взяття на облік всіх осіб, разом з їх родинами) та практичне виконання таких рішень (відбирання підписки та виселення протягом 48 годин) покладалося на НКВС та НКДБ. До речі, органи внутрішніх справ та державної безпеки у хаосі перших днів війни виявились чи не єдиними радянськими відомствами, здатними до ефективних дій.

Проте старанність виконавців поруч із здійсненнями ними вкрай необхідної, корисної й небезпечної роботи, перевершила всі очікування. Вкотре вона примусила згадати криваві репресії «Великого терору». У директиві органам НКДБ наркома держбезпеки В.Меркулова від 23 червня 1941 р. ** містилася вказівка щодо вирішення питання вивозу переважної більшості арештованих, котрі числяться за НКДБ, НКВС, судом та прокуратурою, до центральних та східних районів СРСР. Приписувалося також розглянути справи арештованих органами НКДБ та скласти списки на тих, котрих «доцільно розстріляти»²⁶⁹.

І дійсно, коли радянські війська відступали, під впливом паніки або за браком засобів транспортування замість евакуації, як належало, ув'язнених більш як на три роки, тобто «політичних», розстрілювали. Мабуть, в НКВС побоювались, що ув'язнені перейдуть до німців і стануть небезпечними ворогами Червоної армії. Втім, мова йшла головним чином про дідусів-опозиціонерів, арештованих ще у 20-30-ті рр. Вони навряд чи становили загрозу режиму. Так загинула, наприклад, лідер партії есерів М.Спиридонова, котра майже все життя просиділа у тюрмах – спочатку царських, а потім радянських. У вересні 1941 р. був розстріляний в Орловській в'язниці Х.Раковський, засуджений у 1938 р. до 20 років ув'язнення.

У таємній записці від 4 липня 1941 р. на ім'я наркома внутрішніх справ підлеглі Берії, посилаючись на неможливість повного вивозу ув'язнених з тюрем прифронтової смуги, пропонували звільнити лише жінок з

* Виняток становили непрацездатні чоловіки й жінки віком понад 60 років та хворі (до одужання).

** Згаданий документ став наслідком директиви народного комісара внутрішніх справ СРСР та прокурора СРСР № 221 від 22 червня 1941 р., котра наказувала: «Припинити звільнення з таборів, тюрем та колоній контрреволюціонерів, бандитів, рецидивістів та інших небезпечних злочинців».

дітьми, вагітних та неповнолітніх, а також засуджених за побутові, службові та інші менш важливі злочини. Евакуації підлягали лише ті особи, котрі перебували під слідством, «у відношенні яких подальше слідство необхідне для розкриття диверсійних, шпигунських і терористичних організацій та агентури ворога». До всіх інших ув'язнених (у тому числі диверсантів, шпигунів, бандитів та дезертирів) застосовувати вищу міру покарання (ВМП) – розстріл»²⁷⁰. Ця пропозиція офіційно не була санкціонована ані політичними, ані державними рішеннями, але практично впроваджувалась у життя*.

«Уманську яму», в якій німецькі загарбники утримували та знищували військовополонених і розстрілювали цивільних мешканців Умані, почала «викопувати» радянська влада. Незадовго до приходу німців уманські правоохоронці розстріляли 800 в'язнів місцевої тюрми. Серед них були люди похилого віку, жінки та підлітки. Цим злочином скористалися згодом фашисти. Вони примусили місцевих жителів витягти всіх розстріляних до внутрішнього двору тюрми на загальний огляд. Глядіть, що вчинили жиди-комісари, мовляв, усі біди — від євреїв²⁷¹.

Більшість громадян, які утримувалися в тюрмах України, були засуджені до ВМП після закінчення «слідства» у їхніх справах. Так, по Львівській обл. підлягав розстрілу 3161 чол., у містах: Києві – 524, Тернополі – 444, Чорткові – 768, Чернівцях – 222, Ізмаїлі – 13, Кіровограді – 15 чол. Щодо цих 5147, а також ін. осіб рішення про розстріл були прийняті наркомом держбезпеки України Мешиком, прокурором республіки, начальниками управлінь НКВС і прокурорами областей за відповідними списками на підставі вищезгаданої директиви наркома держбезпеки СРСР В.Меркулова²⁷². У Луцькій в'язниці в такий спосіб було «знешкоджено» 3 тис., у Кіровоградській – 12 тис., Дрогобицькій – 1101, Станіславській – 1000, Дубно Рівненської обл. – 230 засуджених²⁷³. Начальник тюремного управління НКВС УРСР А.Філіпов, доповідаючи 12 липня 1941 р. союзному начальству про евакуацію ув'язнених із тюрем України, звітував про розстріли: «вибуття ув'язнених за 1-ю категорією»²⁷⁴. У ці дні загинули відомі діячі української інтелігенції – артисти М.Донець, І.Юхименко, поет В.Свідзінський, професор К.Студинський, священник А.Бандера і багато ін. Одночасно спеціальним указом ВР СРСР від 12 липня 1941 р. звільнялися з місць ув'язнення в районах, де оголошувався воєнний стан, особи, засуджені до трьох років за т. зв. побутові злочини. Таким чином створювався своєрідний кадровий резерв для майбутньої окупаційної влади.

Кілька перших тижнів війни тривали арешти сумнівних осіб за поперед заготовленими списками у районах, що могли стати ареною бойових дій. Органи держбезпеки піднімали справи раніше репресованих, нашвидкуруч фабрикували нові звинувачення. Військові трибунали влаштовували у дворах тюрем «суд» і відразу оголошували вироки, переважно смертні. Про виконання їх повідомляли у місцевій пресі.

* Постановою ДКО від 17 листопада 1941 р. за підписом Сталіна Особливій нараді при НКВС СРСР було надано право приводити у виконання вироки щодо засуджених до ВМП, не очікуючи підтвердження вищих судових інстанцій.

Уже згодом з таборів ГУЛАГу (за клопотанням самих ув'язнених) їх почали випускати з подальшим зарахуванням у штрафні батальйони. 11 квітня 1942 р. ДКО прийняв рішення, відповідно до якого колишніх куркулів дозволялось призивати на військову службу. Характерно, що призов до армії спочатку не знімав трудпоселенця з обліку НКВС, що, звичайно, не стимулювало патріотичних почуттів. (У жовтні того ж року це правило було скасовано.) Всього з початку війни до Червоної армії було призвано 60747 трудпоселенців²⁷⁵. Але ці «пільги», на жаль, не торкнулися осіб, засуджених за політичними статтями. Побоювання влади (у більшості випадків безпідставні), що ця категорія колишніх в'язнів може перейти на бік ворога, були дискримінаційними і позбавляли людей хоча б у такий спосіб опинитися поза ґратами і на передовій боронити рідну землю.

У перший рік війни центральними адміністративними органами була прийнята низка законодавчих актів, підпорядкованих вимогам війни. Вони спрямовувалися на беззастережне дотримання суворих норм, передбачених військовим станом. Серед них були й такі, що в черговий раз «закручували гайки» в механізмі придушення прав пересічного громадянина і насаджували страх у суспільстві. Зокрема, це укази Президії ВР СРСР від 6 липня 1941 р. та від 15 листопада 1941 р. про відповідальність громадян за поширення у воєнний час неправдивих і брехливих чуток та панічних настроїв*. (Покаранням у цих випадках було ув'язнення від двох до п'яти років.)

Цілком усвідомлюючи справжню загрозу панічних чуток, що могли породити невпевненість або розпач серед населення, а також цільове використання ворогом цього досить дієвого пропагандистського засобу впливу на маси (особливо у прифронтових районах), важко сприймати ті факти огульного притягнення до кримінальної відповідальності пересічних громадян, які, переймаючись страхом близької окупації, обмінювались думками із сусідами з цього приводу.

У цьому ж логічному ряду стоїть і вакханалія на місцях, у котру подекуди перетворювався заклик воєнної влади повсюдно виявляти шпигунів. Те, що агентура абверу працювала на початку війни досить ефективно і чисельність її (особливо у прифронтових районах) була значною, є фактом незаперечним. Втім, поруч із вкрай необхідними заходами військової контррозвідки та органів НКДБ з виявлення ворожої агентури у тилкових районах шпигуноманія набула небачених розмірів. Викриття «сумнівних» осіб здійснювалось у багатьох випадках безпідставно, і розправа з ними була швидкою. Цьому сприяла посиленна в роки війни позасудова практика. 15 листопада 1941 р. Л.Берія зробив Сталіну наступну пропозицію: «Надати Особливій нараді НКВС СРСР право за участю прокурора СРСР за виникаючими в органах НКВС справами щодо контрреволюційних злочинів і особливо небезпечних злочинів, проти порядку управління...

* Лише за перше півріччя війни загалом вийшло шість аналогічних директив та відомчих наказів, котрі передбачали посилення боротьби із розповсюджувачами «провокаційних чуток» та панікерами.

вносити відповідні міри покарання аж до розстрілу. Рішення Особливої наради вважати остаточним»²⁷⁶. Сталін погодився з цією пропозицією.

У той же час до числа репресивних органів, котрі мали право застосовувати вищу міру покарання без суду та слідства, додалися також Особливі відділи військової контррозвідки «Смерш». Їм надавалось право арешту шпигунів, зрадників та дезертирів, «а у випадках необхідності і розстрілу на місці»²⁷⁷.

На сьомий день війни, 28 червня 1941 р., з'явився наказ НКДБ, НКВС і Прокуратури СРСР * про порядок притягнення до кримінальної відповідальності зрадників Батьківщини та членів їх родин (останні несли покарання не за провинку, а за родинні зв'язки)²⁷⁸. Притягнення до кримінальної відповідальності членів родини здійснювалось у будь-якому випадку, навіть якщо вони не лише не сприяли здійсненню конкретного факту такого злочину, а й навіть не знали про підготовку й здійснення його.

Порушення законності, закладені у даному наказі, полягають у тому, що він орієнтував слідчі органи керуватися під час розслідування справ даної категорії не кримінально-процесуальним законом, а інструкцією НКВС СРСР.

У п.4 підкреслювалося: якщо воєнний трибунал не визнає провинку обвинуваченого «зрадника», то у такому випадку органи НКВС СРСР можуть клопотатися перед Особливою нарадою про повернення із заслання членів сімей таких осіб. Таким чином, члени сімей, притягнених до кримінальної відповідальності, каралися ще до того, як встановлювалася провина основної особи.

Безглуздість та жорстокість таких дій важко оцінювати, адже назвати їх грубим порушенням законності було б надто м'яким визначенням. У перші дні війни шок від таких «викрутасів» суду був надзвичайно глибоким.

Трохи згодом до відома місцевих партійних та радянських органів влади був доведений наказ Ставки Верховного Головнокомандування № 270 від 16 серпня 1941 р. Перший пункт цього документа, що передбачав репресування родин дезертирів або тих, хто добровільно здався в полон, разом із положеннями п.4 наведеного вище документа НКВС—НКДБ, повертає нас до інституту «політичного», «родинного», «територіального» заручництва, котрий існував у 20—30-ті рр.

Виданий в суворий час поразок Червоної армії, цей наказ своїм вістрям був направлений проти дезертирів. Проте ані юридичного, ані морального виправдання не мають ті його положення, котрі надавали необмежені права відповідним органам у встановленні відповідальності (аж до кримінальної) для родин осіб, котрі потрапили до полону.

Логічним продовженням сумнозвісного наказу № 270 стала постанова ДКО від 24 червня 1942 р. Сама назва цього документа «Про членів

* Наказ був адресований: народним комісарам держбезпеки та внутрішніх справ союзних та автономних республік, начальникам УНКДБ та УНКВС країв та областей, начальникам прикордонних округів, прокурорам союзних і автономних республік.

сімей зрадників батьківщини» (далі у тексті російськомовна аббревіатура ЧСИР) автоматично створювала вакуум навколо таких громадян.

Продовжуючи «санітарну» роботу, розпочату на початку війни щодо «вилучення» із суспільства членів родин зрадників та дезертирів, постановою ДКО вже більш ґрунтовно підійшла до визначення другого ешелону «злочинців» та їх відповідальності за законами військового часу. Це жорстоке ставлення до жінок і дітей, людей похилого віку в роки війни переймало страшну естафету репресій 1937 р.

Документ містив окремі досить серйозні деталі, які «позитивно» відрізняли його від аналогічного єзуїтського оперативного наказу НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. щодо ЧСИР та ЖИР (російськомовна аббревіатура — жена изменника Родины). Він не містив вказівки щодо репресій «соціально небезпечних» дітей, хоча вони так чи інакше потрапили до жорна карального механізму. За постановою ДКО СРСР ЧСИРами вважалися: батько, мати, чоловік, дружина, сини, дочки, брати й сестри, якщо вони проживали разом із зрадником або перебували на його утриманні на момент здійснення злочину або на момент мобілізації в армію у зв'язку з початком війни.

Підлягали арешту й заслання родичі військовослужбовців і громадян, засуджених судовими органами або Особливою нарадою при НКВС СРСР до ВМП за ст.58-1 «а», тобто за шпигунство, перехід на бік ворога, за сприяння німецьким окупантам, службу в каральних або адміністративних органах окупантів, навіть «за спробу зради» батьківщини чи зрадницькі настрої. Цей перелік поповнювався і родичами заочно засуджених осіб, які відступили разом з окупантами.

Вилучення з суспільства згаданих категорій осіб, відповідно до згаданої постанови, тривало недовго. Вже 13 вересня того ж року їхню «натхненну» працю дещо загальмували відповідні тлумачення з цього питання головного військового прокурора і начальника головного управління військових трибуналів. Це трапилось тому, що маховик репресивного механізму набрав величезних обертів. Ї важко навіть уявити, скільки людей поглинула б ця страшна постанова, якби згаданий документ не звузив коло потенційних жертв.

«Гуманізм» нововведень полягав у тому, що до поля зору каральних органів мали потрапляти лише повнолітні родичі осіб, засуджених до ВМП. Тобто військовослужбовці й громадяни, вироком для яких було ув'язнення, не тягли вже за собою до репресивної нищівної машини своїх родичів. Хоча останні позбавлялися пенсій, інших видів матеріальних допомог, ставилися на відповідний облік і ставали пасинками своєї Батьківщини. Разом з тим, цей документ звільняв від репресій ЧСИР у тому випадку, коли в сім'ї зрадників були інші військовослужбовці, партизани, а також нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

Вирок у випадку скоєння зазначених вище злочинів виносився протягом 48 годин. Доля цивільних громадян у разі їх репресії теж вирішувалася без зволікання, незважаючи на те, що йшлося про життя та подальшу долю людей. Ї все це пояснювалося війною: мовляв, немає часу розбира-

тися. Та все ж і ті швидкі темпи не задовольняли найвище керівництво судової влади.

Невдоволення помірними темпами репресій членів родин зрадників і дезертирів відчувалося в директиві начальника Головного управління військових трибуналів, який 26 жовтня 1942 р. запропонував прискорити й відповідно документувати цей процес. Можна лише собі уявити, яких зусиль вимагала ця діяльність від працівників органів НКВС. За тієї дійсно великої й важливої роботи, яку здійснювали чекісти на щойно визволеній території в боротьбі проти справжніх ворогів, вони мали арештовувати жінок та людей похилого віку.

Не залишаючи остаточно тему репресій в роки війни членів родин зрадників та інших зазначених вище категорій, звернемося до такого вкрай важливого й доленосного питання, як кваліфікація злочинів, здійснених цивільним населенням на окупованій території, а також процесу викривання цих осіб. Треба наголосити, що це складне питання у багатьох випадках вирішувалось за сумнозвісним принципом «ліс рублять – тріски летять». На жаль, про помилки адміністративних органів, які коштували людям життя, чомусь не згадують у своїх працях вітчизняні дослідники, зазвичай пояснюючи все особливими, надзвичайними умовами воєнного часу, або ж діями «катів-чекістів», котрі, керуючись своїми згубними нахилами, чинили жорстокі вчинки щодо цивільного населення. Втім, належні оцінки мають отримати всі учасники та виконавці трагічних подій тієї доби. Не кажучи вже про головних ідеологів та замовників.

Зрадниками Батьківщини із числа військовослужбовців, диверсантами, дезертирами, а також тими, хто був у німецькому полоні або в оточенні, займалась військова контррозвідка – Особливі відділи (від 14 квітня 1943 р. «Смерш»). Цивільним населенням, яке на окупованій території змушено (чи свідомо) пішло на такий крок, як співпраця з ворогом, займалися територіальні органи НКВС. Для контррозвідувальної роботи територіальних органів у визволених від німецьких загарбників областях СРСР у складі НКВС було створено спеціальне відділення. У випадках, коли виявлення означених вище категорій громадян відбувалося вже в перші дні після визволення, ця діяльність якийсь час (в умовах прифронтової смуги) знаходилась у спільній компетенції армійської військової контррозвідки і територіальних органів НКВС.

Слід зауважити, що в той час, коли приймалися згадані нормативно-правові акти і проводилися перші заходи з «вилучення» із суспільства осіб, котрі тим або іншим чином співпрацювали з ворогом, більша частина території України була ще окупована ворогом і її громадяни ще не зазнали відчутних втрат від тотального терору. В міру того, як Червона армія почала визволяти українську землю, дії «караючого меча» поширилися й на громадян України.

Мотивація такого кроку, як співпраця з окупаційною владою у різних формах, була не для всіх однаковою. Осіб, що співпрацювали з німцями, варто поділити на кілька груп. До однієї з них можна зарахувати громадян, що цілком свідомо, за своїми переконаннями перейшли в табір ворога з метою реалізувати свої політичні погляди, помститися режиму, який сво-

го часу покарав їх, позбавив майна, пільг та соціального статусу і т.ін. До іншої групи належать кримінальні, люмпенізовані елементи, яким через відсутність будь-яких переконань байдуже було, кому служити, аби отримувати платню. Ще одну групу громадян з числа цивільного населення склали ті, які за об'єктивних обставин, таких як: нестатки, голод, відсутність житла, та й, зрештою, багатьох інших, спричинених війною, факторів, змушені були проти свого бажання йти на «змову з совістю». Були й такі, хто співпрацював з окупантами за завданням НКВС, розвідувальних армійських органів, підпільників, партизанських загонів. Але останні, звичайно, не повинні були потрапляти до поля зору відповідних служб (хоча було багато випадків, коли прикрі «помилки» траплялися).

До перших практичних кроків щодо виявлення громадян, які на окупованій території співпрацювали з загарбниками, належала підготовча робота, здійснювана спеціальними оперативно-чекістськими групами, які в ході відступу німців захоплювали архіви окупаційної влади. Другою ланкою інформаційного характеру були відомості, що їх надавали підпільники та партизани. Третьою і, на наш погляд, найхиткішою були свідчення очевидців та мешканців населених пунктів.

У багатьох випадках викриття пособників відбувалося на зборах, куди скликали всіх мешканців села. Такі «народні трибунали» (без додаткового розслідування) могли стати, та й, зрештою, ставали, фатальними для тих громадян, які співпрацювали з окупаційною владою (старостами, поліцейськими і т.ін.) за завданням підпільників. Ці ж заходи ставали приводом для зведення елементарних особистих рахунків між односельчанами, коли одне-два свідчення вирішувало долю людини.

Ведучи ретельну роботу з виявлення тих категорій цивільного населення, які за певних обставин допомагали німецькій окупаційній владі запроваджувати «новий порядок», з метою кваліфікації й визначення міри вчиненого злочину або дій, які тоді такими визнавалися, а також для того, щоб встановити непричетність до тяжких злочинів, ще 15 травня 1942 р. з'явився документ, що регламентував цю діяльність. Це був наказ прокурора СРСР № 46 сс «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом». Його поява зумовлена не лише початком визволення території СРСР, а й тим, що існуючі до цього часу відповідні документи ДКО, адміністративних органів, військових судових інституцій по-різному тлумачили і відповідно виносили вироки у деяких конкретних справах.

Поряд із задекларованим на папері бажанням «усунути недоліки» при визначенні рівня вчиненого злочину прокурор СРСР дав вказівку застосовувати до певних категорій осіб (ст.58.1 «а» – зрада Батьківщини) більш суворе покарання — розстріл (згодом підвищення). Даний наказ, з одного боку, передбачав більш жорстоке покарання для тих, хто був визнаний справжнім зрадником або дезертиром, з іншого – намагався встановити справедливість у ставленні до тих, до кого було вжито надмірно суворі заходи. Преамбула була досить лояльною і виголошувала більш гуманістичні наміри, ніж це було в реальному переліку та визначенні конкретних діянь, за якими передбачалось аж надто суворе (навіть з урахуванням реалій доби) покарання.

Отже, засудженню за ст.58.1 «а» підлягали: «радянські громадяни, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів, а також виконували вказівки німецької адміністрації по збиранню продовольства, фуражу та речей для потреб німецької армії, по відбудові промислових і комунальних підприємств..., шпигуни, провокатори, донощики, які були викриті за видачу партизанів, комуністів, комсомольців, радянських працівників та їх родин; ті, що брали участь у розвідці і бойових діях проти партизанських загонів і частин Червоної Армії; ті, що брали участь у роботі каральних німецьких органів»²⁷⁹.

Цей же наказ прокурора передбачав не притягати до кримінальної відповідальності радянських громадян, котрі працювали на адміністративних посадах у тому випадку, коли слідством буде встановлено, що вони надавали допомогу партизанам, підпільникам і частинам Червоної армії; саботували вимоги німецької влади; допомагали населенню у приховуванні продовольчих запасів та майна чи іншими засобами сприяли боротьбі проти німецько-фашистських окупантів. Робітники й службовці, що займалися своєю фаховою роботою (лікарі, вчителі і т.ін.) за окупантів, також не згадувалися в останньому переліку. І, продовжуючи лояльну спрямованість преамбули, на завершення рекомендувалося «... не допускати огульного притягнення радянських громадян за підозрою у сприянні ворогу»²⁸⁰.

Майже рік уже визволені райони країни органи НКВС «очищали» від зазначених категорій цивільного населення, керуючись наведеними вище директивними документами. Це був справжній терор проти багатьох людей, котрі не завинили перед Батьківщиною, а змушено пішли працювати в установи та організації окупаційної влади. Хіба можна не обурюватись, навіть з урахуванням реалій воєнної доби, тим, що цивільних людей, які не з власної волі (іноді під дулом автомата, або ж перед загрозою голодної смерті) займалися збиранням фуражу, продовольства та ін. речей для окупаційної влади, притягали до кримінальної відповідальності нарівні з тими, хто дійсно вчинив злочини проти свого народу, активно, свідомо сприяючи утвердженню «нового порядку» в Україні.

19 квітня 1943 р. Президія ВР СРСР ухвалила Указ «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і їх підсобників», згідно з яким на зазначені категорії осіб чекала вища міра покарання — повішення. Уперше за роки війни було вирішено застосовувати таку міру покарання.

Обгрунтовуючи таке рішення (про заміну розстрілу повішенням), в указі наголошувалося: «Маючи на увазі, що розправа та насильство над беззахисними радянськими громадянами і полоненими червоноармійцями та зрада Батьківщини є найбільш ганебними і тяжкими злочинами, найбільш мерзотними злодіяннями, Президія Верховної Ради СРСР постановляє... ввести смертну кару через повішення для всіх військових іноземних злочинців, а також для шпигунів та зрадників з числа радянських громадян»²⁸¹. Поплічники з місцевого населення, які надавали всіляке

сприяння окупаційній владі у здійсненні розправ та насилля над цивільними й військовополоненими, засуджувались до заслання на каторжні роботи на строки від 15 до 20 років.

Розгляд справ в зазначених злочинах покладался на військово-польові суди, що створювалися у діючій армії. Вироки після їх винесення виконувались негайно. 8 вересня 1943 р. ВР СРСР дозволила розглядати такі справи і військовим трибуналам. У травні наступного року було зроблено уточнення, за яким військові трибунали могли виносити вироки, замінюючи при цьому повішення на розстріл. Таким чином, паралельно застосовувались два види ВМП: повішення, до якого засуджували військово-польові суди, і розстріл, який був прерогативою військових трибуналів.

І нарешті, 25 листопада 1943 р. була прийнята постанова пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У/сс «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками».

Свого роду каяття за вчинені хиби та збочення у важливій роботі з визначення провини та покарання громадян, що тим або іншим чином співпрацювали з ворогом, містилося вже в перших рядках цієї постанови: «Судова практика військових трибуналів показує, що військові трибунали кваліфікують як зраду Батьківщини будь-яке сприяння, надане радянськими громадянами німецьким загарбникам у період тимчасової окупації тієї або іншої місцевості, незалежно від характеру цього сприяння. Така кваліфікація у цілому ряді випадків є неправильною і не відповідає Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р., який наводить відмінність між зрадниками Батьківщини та помічниками ворога»²⁸². Але, на нашу думку, таке посилення на квітневий указ недоречне, тому що наведені там кваліфікація й розмежування певних категорій громадян настільки нечіткі, що трактувати їх можна було як кому заманеться.

Деталізоване розмежування у цьому документі всіх категорій цивільного населення, яке співпрацювало з ворогом, свідчило про прагнення уникати помилок при визначенні рівня провини тієї чи іншої особи. За цією постановою підлягали відповідальності за зраду Батьківщини радянські громадяни, «які в період тимчасової окупації служили у німців в органах гестапо або на відповідальних адміністративних посадах (бургомістри, начальники поліції, коменданти і т.ін.); надавали ворогу відомості, що становили військову або державну таємницю; видавали або переслідували партизанів, військовослужбовців Червоної Армії, радянських активістів та членів їх родин; брали безпосередню участь у вбивствах та насильствах над населенням, пограбуваннях та знищенні майна громадян та майна держави, колгоспів, кооперативних та громадських організацій, а також військовослужбовці, що перейшли на бік ворога».

За сприяння ворогові, як і в попередньому Указі, підлягали покаранню ті громадяни, які допомагали окупантам на відбудові промислових підприємств, транспорту, збиранні продовольства та фуражу. І вже пункт 3-й у головних рисах дублював перелік осіб, що не підлягали кримінальній відповідальності за співпрацю з ворогом, наведений у квітневому указі ВР СРСР.

Задекларовані на папері головні критерії, за якими мала вирішуватися доля громадян, що свідомо перейшли на бік ворога, або ж співпрацювали з окупаційною владою через різні обставини, повинні були виконуватися неухильно. Але ж у реальному житті все було не так, як на папері. Самосуди та свавілля, жертвами яких часто-густо ставали ні в чому не винні громадяни, були характерними для того часу. Вони були виявами якщо не державного терору, то вже, напевне, позасудового терору, коли від імені держави та закону люди або організації дозволяли собі діяти без усяких на те прав і повноважень.

Відомо багато прикладів самосуду, а ще більше упереджених несправедливих «вироків», винесених колишніми партизанами громадянам, котрі за тих чи інших обставин пішли на співпрацю з окупаційною владою. Недаремно на це звернув увагу нарком НКВС УРСР Сергієнко, котрий 18 квітня 1943 р. доповів про такі факти секретарю ЦК КП(б)У М.Хрущову.

Після звільнення Червоною армією Вовчанська і Вовчанського р-ну Харківської обл. партизанський загін, що діяв у цьому районі, очолюваний інструктором місцевого райкому КП(б)У І.Шепелем, прибув до м.Вовчанська і взяв на себе ініціативу відновлення Радянської влади й наведення революційного порядку в місті та районі. З першого дня партизанами, за розпорядженням Шепеля, здійснювались масові арешти жителів Вовчанська, які служили у німецьких окупантів в адміністративних установах. Деякі арештовані без суду й слідства розстрілювались.

Так, 10 лютого 1943 р. було розстріляно кілька громадян, котрі під час тимчасової окупації служили у німців. Агроном, заступник начальника земельної управи, інспектор райпросвіти, шофер маслозаводу – такі посади обіймали «колаборанти», котрі за переконанням партизанів заслуговували на смертну кару. Вирок виконали самі ж партизани. Згодом вони конфіскували все майно розстріляних (у тому числі й дитячу білизну) і розподілили його серед партизанів.

Від імені радянської влади у с.Вікторово Шалигінського р-ну Чернігівської обл. вночі були розстріляні колишніми партизанами громадянка К.Цуй та її 14-річний син за те, що деякі члени її сім'ї працювали у німецькій поліції.

Колішній партизанський командир Шепель, уже працюючи на посаді першого секретаря Вовчанського райкому партії, у розмовах з керівниками районного масштабу продовжував виконувати обов'язки непризначеного «верховного судді», відаючи вказівки: «Сволоту розстрілювати». За свавілля та порушення «радянської законності» Шепель та 10 його прибічників були арештовані НКВС. «Слідство проводилось під кутом виявлення можливої причетності групи Шепеля до органів німецької розвідки», — доповідав Хрущову нарком НКВС України²⁸³.

Інакше, як діями німецьких спецслужб, пояснити це не можна. Десятиріччями насаджувана серед радянських людей звичка до насилля, котра виходила від тих, хто так чи інакше опинявся на різних високих щаблях державного апарату, адаптувалася в суспільстві й практично не викликала спротиву. А презумпція «безпомилковості й непогрішимості» партійних структур та органів безпеки навіть подумки не сприймалась як фактор ін-

кубації подібних потворних явищ. Широка практика розправ без суду і слідства, або ж із формально-демонстраційним афішуванням процесуальної завершеності деформувала світосприйняття людей, спотворила споконвічну шкалу цінностей. Тому пошук винуватця-стрілочника на стороні видається щонайменше блюзнірським.

7 грудня 1944 р. при проведенні операції з ліквідації банди в с.Бородіно Острогітського р-ну за підозрою у зв'язках з націоналістичним підпіллям була затримана М.Усимчук — мати 11 дітей, троє з яких були в Червоній армії, а чоловік працював в оборонній промисловості. Усимчук була доставлена в районний відділ НКВС. Начальник райвідділу Кіканов у нетверезому стані наказав вивести затриману в лощину поблизу пошти (в центрі містечка Остроженець) і розстріляти її, що й було виконано. В ході розслідування виявилось, що Усимчук та її родичі до ОУН та УПА ніякого відношення не мали. Кіканова арештували²⁸⁴.

Приклади по Чернігівській та Ровенській областях засвідчують, що ця кривава вендета велась від імені радянської влади. Хоча з нею намагались боротись (досить мляво), у роки війни зупинити її було важко. Винні у проявах анархії та позасудових розправ, користуючись своїм героїчним минулим (належність до партизанських загонів і т.ін.) каралися, принаймні, у роки війни, досить рідко. Правоохоронні органи й суди ставились до них із певним «розумінням». Чого не можна було сказати про ставлення до тих, хто перебував на окупованій території.

Аналізуючи нормативні документи тієї доби, ми свідомі того, що час, коли вони приймались, обумовлював рівень їхньої суворості відносно осіб, що пішли на співпрацю з ворогом. Велика частина території країни ще була під «чоботом» окупантів. Ситуація, цілком зрозуміло, не сприяла лояльності з боку центральних органів та й судових інституцій. Поняття «ворог» та «зрадник» сприймалися однозначно і на репресії проти цих осіб, у більшості випадків, реагували адекватно.

Законодавство будь-якої країни передбачає суворі покарання за зраду чи шкоду, заподіяну державі й суспільству у вигляді колаборації. Покарання осіб, які підпадають під дію усталеного законодавства, є правомірним. Коли на підставі підзаконних, надзвичайних актів (наказів, інструкцій, постанов, директив) кара падає на рідних і близьких засуджених, мова йде про репресії. Якщо ж до орбіти розкрученого маховика репресій потрапляють безвинні люди, а каральний механізм працює на залякування суспільства і діє вже як самодостатня, погано контрольована сила, є підстави говорити про державний терор щодо власного народу.

Розглядаючи діяльність радянської судової системи і спецслужб в цей період, слід постійно мати на увазі, що тонка грань між адекватною судовою відповідальністю за скоєні дії, репресіями і прямим терором постійно порушувалася, одне явище перетікало в інше.

У визволених містах та селах колишні поліцейські, учасники каральних формувань, двірники, кербуди та деякі ін. з числа цивільного населення, які не відступили разом з німецькими військами і залишилися на території України, виявлялися територіальними органами НКВС шляхом

відповідних заходів, а також під час обліку чи перереєстрації населення. Неабияку допомогу в цьому надавали їм контррозвідники діючої армії.

23 квітня 1943 р. у визволені райони України були надіслані директиви щодо вирішення долі колишніх поліцейських та членів їхніх родин, зокрема, про порядок взяття на облік зрадників Батьківщини і складання на підставі таких документів списків членів їх сімей для наступного порушення клопотання перед НКВС СРСР «про виселення цих родин із прифронтової смуги»²⁸⁵. Як бачимо, мова про самих зрадників не йде, через те, що ці питання, як уже підкреслювалося, були в компетенції не місцевих органів НКВС, а певний час ними займався «Смерш», а згодом НКДБ.

За наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії від 3 січня 1943 р., «оформлення облікових справ на членів родин зрадників Батьківщини, що підлягали заслання, може відбуватися лише за умов вступу у законну силу вироку суду, або рішення Особливої наради при НКВС СРСР про засудження зрадників Батьківщини до ВМП»²⁸⁶.

Як бачимо, у січневому наказі та квітневій директиві НКВС СРСР щодо вирішення долі родин зрадників мова йде про різні речі. В одному випадку про «заслання», в другому — «виселення». Виселення з прифронтової смуги не обов'язково передбачало істотної «географічної зміни» місця проживання, а от заслання – це більш конкретне поняття, яке передбачає зміну місця проживання, що вимірялося тисячами кілометрів.

Діяльність щодо вирішення долі колишніх поліцаїв, якою займалися місцеві органи, наштовхувалася на «непорозуміння», пов'язані з невизначеністю при встановленні рівня причетності кожного із звинувачених до злочинних дій окупаційної влади.

До центральних органів НКВС один за одним ішли запити щодо способу розв'язання цього питання. Відповіддю стало роз'яснення, яке 6 грудня 1943 р. надійшло начальникам управлінь НКВС. У ньому, зокрема, зазначалося: «на розгляд військових трибуналів справи на поліцаїв направляти лише у випадках, коли за складом злочину необхідно застосування ВМП або каторжні роботи. У всіх інших випадках справи надсилати на розгляд Особливої Наради НКВС СРСР відповідно директиви № 478/89 від 1 жовтня 1943 р.»²⁸⁷

І як продовження вищенаведеного документа, 15 грудня того ж року у місцеві управління НКВС надсилається деталізоване ґрунтовне роз'яснення, відповідно до якого проведення слідства і право ухвалення попереднього вироку покладалися на місцеві (обласні) управління НКВС і тому відповідальність, в першу чергу, лягала теж на ці підрозділи. Були визначені певні терміни ведення слідства (5—7 днів), дотримання яких було обов'язкове (коли аналогічні справи розглядалися військово-польовими судами або військовими трибуналами, термін слідства був 48 годин). За цей час необхідно було провести велику роботу: опитати свідків, встановити реальну картину вчинення або невчинення злочинів, інші обставини, які мали доленосне значення для конкретної особи, як, зрештою, і для його родини.

Але що таке 5—7 днів для ведення глибокого, серйозного слідства? Тим більше в умовах війни. Звичайно, що екстремальні умови не давали

можливості провести слідство з усіма необхідними вимогами. Разом з тим, тиск на місцеві органи згори вимагав від них активізації роботи. Не можна забувати і про вкорінену згубну практику влаштовувати у будь-яких сферах життя соціалістичне змагання. Відомі приклади, коли у практичній роботі карально-репресивних органів практикувалося складання т.зв. зустрічних списків. Під час війни в справі викривання осіб, що перейшли на бік ворога, непоодинокими були випадки, коли основним показником доблесної праці ставали високі цифрові показники.

Наслідками проведеної у цьому напрямку роботи за станом на 1 грудня 1943 р. стало виявлення та арешт НКВС України 2 339 поліцаїв²⁸⁸. Ця цифра може здатися, на першій погляд, досить незначною. Разом з тим, треба враховувати, що зазначена робота лише набирала своїх обертів і, зрештою, проводилась в умовах війни, коли і сили, залучені до неї, були неадекватні, і територія України була визволена не повністю.

Місцевим органам НКВС ставалося за провини зволікання та затягування термінів ведення слідства у справах поліцаїв і необ'єктивність у вирішенні їхньої долі. Виникала парадоксальна ситуація. З одного боку, вимагалися темпи, з іншого – об'єктивність. Але іноді перше переважало друге, що призводило до сумних наслідків для конкретної особи. Для поліпшення та «правильного розуміння» цієї роботи на місця 11 жовтня 1943 р. була розіслана чергова спільна директива наркома внутрішніх справ Берії та наркома держбезпеки Меркулова № 494/94, якою наказувалося «надалі арештовувати лише керівництво та командний склад органів поліції, “Народної варти”, “Народної міліції”, “поліцейських легіонів” та інших подібних організацій, створених німецькими загарбниками на окупованій території».

Що стосується рядових поліцейських або інших учасників перерахованих вище організацій, то арештовувати передбачалося лише тих, хто брав безпосередню участь у каральних експедиціях проти партизанів та радянських патріотів, або тих, хто проявив активність під час виконання покладених на них окупантами обов'язків²⁸⁹.

Пункт 3-й цієї постанови пропонував рядових поліцаїв, старост та рядових учасників перерахованих організацій, якщо відносно них відсутні документи та свідчення про зраду, направляти до перевірко-фільтраційних таборів (ПФТ). Це означало, що вирішенню їхньої долі повинна була передувати ретельна перевірка і лише після підтвердження їх активної діяльності проти радянських людей проводився арешт.

Нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясний (призначений замість В.Сергієнка), враховуючи розпорядження свого союзного керівництва, 15 та 22 грудня 1943 р., в свою чергу, надіслав детальні роз'яснення до обласних управлінь НКВС.

Посилаючись на вже наведену нами цифру заарештованих поліцаїв (2339 чол.), Рясний відзначав, що під час перегляду їхніх справ, окремі з них були з-під варти звільнені, але направлені до ПФТ для з'ясування їхньої подальшої долі (але їм уже не загрожували крайні вироки). За звітами УНКВС звільнено було лише 78 чол., засуджено 18 чол., і рахувалося за прокуратурою 312 і за судами касаційних справ 85 чол.²⁹⁰ Встановити по-

дальшу долю інших (1931) колишніх поліцаїв та учасників перерахованих формувань за звітами того часу було неможливо.

Іншим листом на ту ж адресу доручалось «терміново взяти на облік всіх колишніх дільничих виконавців – і шляхом оперативної перевірки кожного з них виявити їхню практичну зрадницьку діяльність...»²⁹¹.

До областей були надіслані інструкції та циркуляри, інші документи, що мали на меті допомогти провести роботу з перевірки двірників та кербудів, які співпрацювали з німцями або підозрювалися у цих діях.

Така ретельна перевірка проводилася спільно органами НКВС та НКДБ з перших днів визволення території України. За даними на березень 1944 р. було встановлено, що «на Україні серед кербудів 17,5 відсотків та серед двірників 13,6 відсотків громадян практично виявили себе як зрадники, підсобники та мародери, що розкрадали майно евакуйованих»²⁹².

Ці цифри, звичайно, не можна вважати остаточними, робота в цьому напрямку продовжувалась ще тривалий час. Не всі, хто стояв за цими відсотками, притягалися до відповідальності. Деякі з них змогли довести свою непричетність до злочинів окупаційної влади. Але це було справою складною. Принагідно слід зазначити, що й кваліфікація співпраці цих категорій громадян з окупантами часто-густо перебувала на далекій відстані від справедливості. Як бачимо, презумпція невинності як основоположний принцип судочинства в цьому та інших випадках до уваги не бралися.

Робота з виявлення осіб, що пішли на співпрацю з ворогом, проводилася під час перереєстрації населення в межах паспортної роботи у визволених місцевостях. Перепрописка, за задумом НКВС, мала на меті відновити облік населення, «надати сприяння судово-слідчим і адміністративним органам у розшуку необхідних їм осіб»²⁹³. Результати спецперевірок населення фіксувались в адресних листках. Усі розшукані компрометуючі дані на громадян заносились до спеціальних списків архівів адресних бюро згідно з особливою формою. Тим, хто пройшов «чистилище», у паспорті ставився штамп «прописаний». Для відновлення паспортного режиму, окрім міліції, залучались місцеві органи НКВС та Особливі відділи Червоної армії. За даними паспортного відділу Головного управління міліції НКВС СРСР за 1943 р., в ході переписки населення у визволених місцевостях органи міліції виявили 66,5 тис. чол., що «працювали по обслуговуванню німецьких армій і в німецьких установах», 12,8 тис. чол., чий найближчі родичі відступили з німцями. У 1944 р. цифри були такими – 66,1 тис. чол., які «працювали у німецьких установах», 34,3 тис. «ставленників і підсобників німецьких військ», 419 зрадників і членів їх родин²⁹⁴.

Архівна інформаційна база на кожного, хто перебував на окупованій території або мав репресованих родичів, стала приводом для подальшого державного терору, а також своєрідним баластом, моральним тягарем на довгі повоєнні роки. У недалекому минулому в анкетах існували питання «Чи були ви, або ваші родичі на окупованій території?» і «Чи були ви, або ваші найближчі родичі у полоні або інтерновані у період Вітчизняної війни. Де, коли, за яких обставин звільнені?»

Ці записи в анкетах, які відповідним чином перевірялися у вже згаданих вище архівах ЦАБ і місцевих відповідних установах, позбавляли людей права влаштуватися на пристойну роботу, або поступити до вузу. Це був яскравий вияв адміністративного терору.

У повсякденному житті непоодинокими були випадки, коли людина, прийшовши з фронту і навіть уже влаштувавшись на роботу, раптом отримувала в міліції відмову на отримання паспорта й прописки. Вирок виносився остаточний – «у видачі паспорта відмовлено, належить за 10 днів залишити місто». Ані сумлінна праця, ані героїчний бойовий шлях не могли вплинути на остаточне рішення адмінорганів. Затавровані ЧСИРи та ЖИРи залишали великі міста України і оселялися за 51-м кілометром.

У спогадах сина відомого дяча Комінтерну, розстріляного у 1938 р., В.П'ятницького наводиться саме такий випадок: «Жив я по своїх дитбудівських документах, де було вказано, що батьків своїх не пам'ятаю. Але від пильного ока НКВС заховатися було неможливо навіть під козацькою буркою. Я пройшов з боями від Сталінграда до Відня, визволяючи Європу від фашизму. А коли закінчилася війна, знов почалися поневіряння, яких у той час зазнавав кожен, хто вважався членом родини зрадника Батьківщини: ніде і нема на що жити, на роботу нікуди не приймають»²⁹⁵.

Ці масові поневіряння великої кількості людей, які нічим не завинили перед Батьківщиною, ставали наслідком роботи гігантського механізму репресивної машини тієї доби, котра була невід'ємною складовою політики державного терору. Її нищівні оберти перетворювали навіть найлояльніших до режиму громадян у табірний пил.

«Недоліки» в роботі правоохоронних органів дорого обійшлися людинності України. У відносинах цих чинників незмінно був присутній звинувачувальний ухил, а порушення навіть умовної законності стали нормою. Особливо яскраво це виявилось на західноукраїнських землях, де свавілля органів НКВС-НКДБ набуло небачених розмірів.

Карально-репресивні органи не обмежилися діями проти озброєних формувань ОУН та УПА. До орбіти їх специфічного інтересу потрапили і цивільні громадяни західного регіону УРСР, котрі співчували або ж просто були запідозрені у цьому.

Заключний акт боротьби радянського уряду проти українського націоналізму в роки Другої світової війни супроводжувався державним терором проти цивільного населення західного регіону республіки. Методи розв'язання «українського питання» не полишали сумнівів у тому, що йдеться про тотальний наступ на ідеологію і практику самостійницького руху, навіть на ментальному рівні. Тому сталінський режим діяв «широкою сапою», намагаючись викоринити саму думку про українську суверенну державність, ізолювати її носіїв, відірвати їх від природного етносоціального середовища.

Уже 5 квітня 1944 р. НКВС УРСР виробив «Інструкцію про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР». У серпні того ж року перший секретар Львівського обкому партії І.Грушецький звернувся до першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова з пропозицією вжити репресій до сімей керівників та активних учас-

ників банд – висилку до Сибіру. Організувати показові суди й засуджених головних злочинців покарати на смерть привселюдно». Тоді ж на нараді у Рівному з питань боротьби проти ОУН та УПА було висунуто вимогу не проявляти «неймовірного гуманізму»: «Ми боїмося іноді хату спалити, коли її треба спалити негайно»²⁹⁶.

Інакше як кривавим терором не можна назвати нелюдські розправи, котрі чинилися над окремими цивільними, мешканцями західних областей України. 31 жовтня 1944 р., проїжджаючи дорогою в Залісовському р-ні Тернопільської обл., четверо нетверезих адмінпрацівників, троє з яких працювали у райвідділі НКВС, затримали працюючих у полі трьох жінок з с.Костельники і на місці розстріляли їх. У однієї з жінок чоловік служив на той час у Червоній армії.

Дільничий інспектор Білобожицького райвідділу НКВС тієї ж області у с.Звинич підпалив чотири будинки, три з яких належали червоноармійцям. У с.Кривеньки його «колеги» спалили 45 будинків та розстріляли 10 громадян віком від 60 до 80 років. У Волинській обл. поблизу Сетяських хуторів Жацького р-ну під час чергового рейду НКВС було затримано й розстріляно 10 мирних жителів, серед них 3 дітей віком від 5 до 7 років²⁹⁷.

Ці поодинокі приклади є лише епізодами в загальній низці протиправних, антигуманних дій, котрі були розповсюджені на той час в західному регіоні УРСР. Приблизне уявлення про кількість злочинів та порушень навіть дуже умовної тодішньої законності може дати така статистика: за 11 місяців 1945 р. військовими трибуналами західних областей УРСР було розглянуто 237 справ про «порушення революційної законності» й покарано 326 працівників органів НКДБ-НКВС²⁹⁸.

Але не лише політика влади, помилки та невизначеність судових органів з багатьох питань, пов'язаних з вирішенням долі цивільних людей, а також надмірна жорстокість безпосередніх виконавців політики репресій були причинами розгулу терору у роки війни.

Кадрова проблема в самих виконавських структурах (органах внутрішніх справ, держбезпеки та військової прокуратури) часто-густо призводила до сумних наслідків, зокрема й у Західній Україні. При цьому релігійно виявлялась закономірність: чим менший апарат НКВС-НКДБ, тим більше порушень законності, формального ставлення до людей в його роботі. Незважаючи на це, військкомати, що формували на тільки що визволеній території України контингент призовників, намагались мобілізувати до лав Червоної армії навіть досвідчених співробітників згаданих структур. А це означало, що замість мобілізованих до діючої армії на їх місце прийдуть недосвідчені люди.

Призначення на роботу в правоохоронних органах та органах держбезпеки західних областей УРСР осіб, котрі взагалі не володіли українською мовою, було досить розповсюдженим явищем, що, в свою чергу, негативно відбилосся на роботі відповідних структур. Так, у Волинській обл. некомплект особового складу правоохоронних органів становив 34 %, українців серед працюючих було 23 %, а росіян – 76 %. В УНКДБ Ровенської обл. працювало 243 росіянина, 59 українців і 4 білоруса, у Тернопільській спостерігалась така сама картина²⁹⁹.

Секретар ЦК КП(б)У О.Кириченко на одній з нарад з цієї проблеми у липні 1944 р. наголошував: «Хибна лінія – направляти на роботу в західну Україну російськомовних чекістів, бо це використовують націоналісти» і навів цифри, котрі ілюстрували його заяву: у Станіславській обл. в УНКДБ – всього 27 співробітників володіють українською мовою, у Волинській – 52, а в Сталінській натомість – 141, Харківській – 261, Ворошиловградській – 208. В цілому ж по Україні в органах держбезпеки працювало лише 25 % українців. «Не змогли у Москві врахувати специфіки України», — жалівся один із учасників наради керівних працівників органів НКДБ УРСР (20-21 липня 1944 р.) у Києві. Заперечити йому важко³⁰⁰.

Недокомплект органів держбезпеки в окремих областях України в середині 1944 р. коливався від 30 до 50 відсотків. Великі обсяги роботи доводилось долати й надолужувати не завдяки ретельній, сумлінній праці, якої вимагає така делікатна й відповідальна, практично завжди пов'язана із вирішенням людських доль спеціальність, а у багатьох випадках кавалерійським наскоком, маршовими акціями, кампанійщиною.

Така ж ситуація з кадрами (дефіцит досвідчених працівників, переважна кількість російськомовних у Західній Україні) була і в органах військової прокуратури.

Пильна увага, котра приверталася до збочень у кадровій роботі як в органах НКВС і НКДБ, так і військових трибуналах, на перший погляд, давала змогу сподіватися, що викривлення будуть виправлені. Але рішення рішеннями, а життя йшло своєю чергою. І на черзі були вже нові, більш ефективні заходи боротьби із симпатиками національно-визвольної боротьби у західному регіоні України: масові депортації.

Якщо в СРСР протягом перших десятиріч його існування спочатку практикувалися головню два різновиди насильства: фізичне знищення та позбавлення волі, котрі застосовувалися до «ворогів народу», або ж до «колишніх», «зайвих» людей, то вже в другій половині 30-х рр. укорінюється новий різновид – депортації за національною ознакою. Таким чином згадані категорії осіб об'єднували в одну загальну — «соціально-засмічене оточення», належність до якої визначало місце проживання.

Недовіра до зовнішнього світу, мотивована ідеологічними причинами, та начебто існуючими загрозливими для режиму етнічними зв'язками поза кордонами держави у передвоєнні роки, обумовила особливу увагу до т.зв. діаспорних націй (поляків, німців, фінів, корейців). У роки війни ця проблема, трансформована вже в хронічну форму, призвела до терору проти цілих груп населення у складі корінних радянських етносів, котрі проживали в СРСР. Планомірна депортація в роки війни кричуще суперечила десятиріччями сповідуваній в СРСР теорії та принципам марксистсько-ленінського інтернаціоналізму. Вона була тією формою радянського терору, котра важче за інші підлягала поясненню. Інша річ – націоналізм (а тим більше буржуазний), боротьбою з яким поруч із боротьбою з бандитизмом (ОУН та УПА) обґрунтовувались депортації з Західної України, звідки за офіційними даними було виселено до Сибіру понад 200 тис. чол.

Цікавим видається і той незаперечний факт, що самі масові депортації відбувалися без звичного галасливого пропагандистського супроводу,

або ж явної і зрозумілої політичної аргументації. Це може свідчити на користь того, що режим добре усвідомлював, яким несправедливим (за суттю) та непопулярним у народі (за реакцією) є це рішення.

Державний терор проти окремих націй в СРСР мав попереджувальний характер, тобто такий, котрий давав змогу, з точки зору влади, запобігти можливим виявам певних політичних або кримінальних злочинів. Географічна ізоляція від столичних і промислових центрів, відповідний нагляд за «сумнівними» та «небезпечними» націями позбавляв головного болю можновладців.

Депортації стали логічним продовженням «гребінцевого прочісування» великих міст України та інших режимних територій, започаткованих після введення паспортної системи в СРСР у 1932 р. Ще відтоді в далекий географічний «мінус» стали висилати певні категорії осіб, котрі загрожували владі, або ж могли стати потенційними опонентами існуючому режиму.

Здобутий у передвоєнні роки досвід, коли насильницьких переселень зазнали представники вже згадуваних національностей, знадобився під час масової депортації в Криму у травні 1944 р. Тоді звідти поголовно виселили 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів. Це був яскравий епізод застосування широкомасштабного насильства над цілими народами і як наслідок морального гатунку – демонстрація слабкості влади.

Серед центральних об'єктів тривкого державного терору у дні війни та й після неї опинились громадяни, котрі мали нещастя потрапити до ворожого полону. Беззахисні в'язні таборів смерті й на рідній землі ставали заручниками режиму, який зовсім не співчував своїм синам, котрі опинилися у великій біді. СРСР був чи не єдиною країною, котра демонструвала таке непримиренне ставлення до своїх громадян.

Неймовірними стражданнями довгими роками спокутували колишній полон навіть ті, кому вдалося втекти з німецьких таборів і закінчити війну в лавах Червоної армії або ж партизанському загоні.

Ще в 1941 р. було створено 10 фільтраційних таборів для колишніх військовослужбовців, на кінець війни їх кількість збільшилась утричі. Просіюванню в них були піддані сотні тисяч громадян.

Об'єктами т.зв. фільтраційної перевірки стали: 1) військовослужбовці, котрі перебували в німецькому полоні і визволені радянськими військами в ході бойових дій; 2) військовослужбовці, котрі повідомили про себе, що втекли з полону, а також ті, що приєдналися до бойових частин та різноманітних обставин; 3) військовослужбовці, що вийшли з оточення дрібними групами та поодиночі за сумнівних обставин; 4) особи, що перейшли з ворожої сторони на територію, котра зайнята радянськими військами, в тому числі переміщені особи (реемігранти, репатріанти); 5) підозрілі особи, затримані в розташуванні радянських військ, ті, що порушують режим перебування на даній території або не мають документів, що засвідчують особу; 6) інтерновані противником та визволені в ході або після завершення бойових дій радянські громадяни³⁰¹.

За дослідженнями російських учених, з німецького полону повернулося понад 4 млн 200 тис. радянських громадян: 1 млн 545 тис. тих, що вижили в німецьких таборах військовополонених (з 5 млн, захоплених ворогом) і 2 млн 655 тис. цивільних осіб, котрі були вивезені на роботу до Німеччини та переміщених на Захід у ході воєнних дій. Майже всі вони пройшли через фільтраційні пункти. 57,8 % репатрійованих, переважно жінки та діти, повернулися додому; 19 % були направлені до армії, переважно в штрафні батальйони; 14,5 % відправлені в будівельні батальйони (як правило, на 2 роки); 8,6 %, тобто близько 360 тис. чол., відправлені до таборів як «зрадники Батьківщини» на терміни від 10 до 20 років або на спецпоселення³⁰².

На превеликий жаль, держава замість того, щоб підтримати своїх громадян, які потрапили до пекла воєнного лихоліття, застосовувала в багатьох випадках стосовно них репресивні заходи. Це стосувалося, в першу чергу, родин репресованих, які були позбавлені на ту пору не лише громадянських прав, а й матеріальної підтримки (пенсій, допомог і т.ін.). В черговий раз в історії радянської держави діти в повному обсязі відповідали за своїх батьків: деякі з них обмежувалися у праві обирати собі місце проживання, інші — у праві влаштуватися на роботу та навчання, і взагалі були приреченими на безпросвітну смугу принижень і страждань.

За деякими необґрунтовано засудженими і згодом амністованими громадянами тягнувся через все життя своєрідний шлейф. І вже дійсно всеосяжною була тінь, яка падала на кожного, хто мав родичів, які «були на окупованій території» або «інтернованих під час війни».

Добре відомо, що результат будь-якої війни зрештою завжди визначають люди. І страждають від насильства, породженого нею, в першу чергу, також люди. Минула війна довела це з особливою переконливістю.